

ÜHE SÕJAJÄRGSE KUULUJUTU MITMEKÜLGSEST TÄHENDUSRUUMIST

Eda Kalmre

TEESID: Uurimuses on keskendutud Teise maailmasõja järel Tartus ja selle ümbruses laialt levinud kuulujutu käsitlusele. Selle kuulujutu kohaselt asus Tartu turu lähedastes varemetes inimliha vorstivabrik, kuhu meelitati inimesi linnatänavatelt ja turult. Kuulujutu kaasaegsete inimeste jutustuste kaudu on artiklis tõlgendatud inimkultuuri ja eksistenti olulisi teemasid: toidu, tarbimise ja sõjajärgse nõukoguliku majandamise valdkonda. Jälgitakse toidu ja toitumisega seotud muistendeid ja kuulujutte nende jutustajate motivatsiooni ning esitust silmas pidades. Rahvajutuks vormunud fantastilise maailma kaudu projitseerus inimeste väärtushinnangute ja eetiliste tõekspidamiste pinnal sündinud stress, mis tekkis paratamatult üleminekul nõukogude majandussüsteemile. Esituslikust aspektist on toidu ja selle tarbimise traditsiooni puhul huvipakkuv uskumusjutu ja huumori vahekord.

MÄRKSONAD: fantaasia, huumor, kuulujutt, muistend, reaalsus, uskumusjutt

*Siinkandis kardeti käia, juba aastaid liikusid jutud, nagu oleks mahapõletatud Turu tänava varemetes vorstivabrik, kuhu meelitatakse priskemaid lapsi, nõnda et võõras tädi annab lapsele vaevatasuks kolm rubla ja palub kirjakese viia teatud kohta, kus temast siis vorsti tehakse. Keegi õnnekombel pääsnu oli oma silmaga näinud, kuidas peata inimkehad rippunud ja veri tilkunud plekk-kaussi tsilks-tsolks (Lehte Hainsalu, *Kellakuuljad* (Tallinn: Eesti Raamat 2001, lk 331–332)).*

Eesti traditsioonis on Teise maailmasõja järgsed kuulujutud kuskil linnavaremetes salaja töötanud *inimliha vorstivabrikutest* olnud äärmiselt püsivad. Tegemist on mitmekihilise tähendusega ainesega,

mis on traditsiooniks vormitud suulises pärimuses personaalsete kogemuste, linnamuistendite ja kuulujuttude kujul, kuid palju sellest on tänapäeva kandunud ka päevikute, memuaaride ja mälestuste, kirjanduse ning ajalookäsitluste kaudu (vt Roos 2000: 39–40, 50; 2004: 257; Luik 1985: 135; Vahtre 2002: 17; Tammer 2004: 35).

Tekstidesse süvenemata oleme harjunud pidama neid lugusid ajastule iseloomulikuks folklooriks. Tõesti, see ju ongi Teise maailmasõja järel Euroopas aktualiseerunud traditsiooniline rahvajutt,¹ mille lähemad eeskujud pärinevad ilmselt 18.–19. sajandi majanduslike ja sotsiaalsete muutuste ajast, mil sellised jutud andsid märku arusaamisest kogukondliku eluviisi piiratusest võrreldes linna- de turumajanduslike võimalustega, kuid samas ka hoiatasid nende riskide eest, mida niisugused elumuutused võivad kaasa tuua (vt Simonsuuri 1958: 84–86).

Mare Kõiva on varem oma uurimustes tõlgendanud neid sõja- järgseid lugusid hirmu vaatenurgast, jälgides ka mina-vormis jutustamise tagamaid (vt Kõiva 1996; 2005). Ta on muu hulgas rõhutanud, et vorstivabrikulugude puhul on oluline asetada need konkreetse ajastu sümbolite ja väärtushinnangute, sotsiaalsete, majanduslike ja poliitiliste suhete süsteemi, mõistmaks, mis põhjustas loo leviku, ning teada saada, millised sümbolid olid toona produktiivsed (vt Kõiva 2005: 125).

Üksikutele juhuslikult rahvaluulearhiivi kogutud tekstidele, mõnede elulugudele ja kirjanduslikele allikatele toetudes on see ülesanne senini osutunud keerukaks. Tänu Tartu Postimehes 2001. aastal avaldatud kirjutiste mõjul juhuslikult alanud eksperimendile, mille käigus enam kui kolmkümmend inimest andsid endast teada kui kuulujutu kaasaegsest ja ise väidetavalt kuriteo toimumise kohal käinud tunnistajast, õnnestus siinkirjutajal jääd-

¹ Rolf Wilhelm Brednich on oma linnamuistendite kogus avaldanud 1946. aastal Berliinis levinud versiooni. Ta viitab, et tegu on (suur)linnamuistendiga, mis tugineb kuulujutule, et sõja lõppedes kaubeldi Berliinis inimlihaga. Samas R. W. Brednichi kogumikus pakutud teises versioonis meelitavad *mingid mehed* pärast sõda Berliini tänavatel hulkuvaid koduta lapsi *vorstivabrikusse* (saksa k *Wurstfabrik*) kirja viima (vt Brednich 1991: 103–104).

vustada mitmekesine materjal,² mis võimaldas teha veidi teistsuguse vaatenurga alt sissevaate sõja järel Tartus levinud traditsioonilise rahvajutu mitmetähenduslikkusesse.

Tartus saavutas see tavaliselt üsna umbmääraseks ja ähmaseks jäänud kuulujutt erilise ulatuse ning seostus kindla aja ja kohaga.³ Nimelt sai 1947. aasta algupoolel Tartu turult alguse kuulujutt Soola ja Turu tänava nurgal, seega üsna turu lähedal avastatud inimliha vorstivabrikust. Tollal käisid seda paika Soola ja Turu tänava nurgal vaatamas sajad, ilmselt isegi tuhanded inimesed. N-ö tuumiklugu, mis sel ajal levis ja mida kõik jutustajad enam-vähem ühtmoodi mäletasid, oli järgmine: Tartu turult oli mingi mehe (või mingite meeste) poolt varemetsesse piima müüma meelitatud üks piimanaine (või laps kellelegi kirja viima). Naine oli varemetses näinud inimtapamaja õudusi, kuid pääsenud põgenema, hoolimata sellest, et teda oli kirvega visatud (või talle kirves järele visatud). Kisodes oli ta jooksnud lähedalolevale turule. Kui inimesed tema juhatatud kohta jõudsid, olid kurjategijad (venelased, Venemaa eestlased, juudid, eestlased) koos kõigega kadunud.

Keskendudes intervjuude kaudu toidu, tarbimise ja sõjajärgse nõukoguliku majandamise teemale, püüan 1) leida mõningaid võimalikke seletusi selle kohta, missuguse tähenduse on kogukond jutule andnud, 2) proovin vastata küsimusele, miks selline kõmu tollal Tartus esile kerkis ning 3) kas ja kui, siis kuidas mõjutab huumor muistendi-kuulujutu tekkimise protsessi.

² Pärast Tartu Postimehes ilmunud artiklit, kus tartlane Valdeko Säre vahendas oma isa ja enda mälestusi sõja järel Tartus levinud kuulujutu kohta (vt Lõhmus 2001a; 2001b; 2001c), ilmus välja veel ridamisi mäletajaid, kellest enamikku õnnestus siinkirjutajal intervjuuerida. Aastatel 2001–2005 tehtud intervjuud on arhiveeritud helisalvestistena Eesti Rahvaluule Arhiivis ERA, MD 90–97 ja liteereeringutena käsikirjalises seerias EFA I 82, lk 1–210. Tekstinäidetes on edaspidi viidatud leheküljele selles kogus.

³ Ajalooarhiivis säilinud dokumendi kohaselt on 1947. aasta alguses Tartu linna elanike hulgas levinud kuulujutt üles tähendatud KGB ülema kirjas EK(b)P linnakomitee esimehele (vt Kalmre 2005: 48–49).

Minu lähenemist materjalile on märkimisväärselt mõjutanud muistendiuurimise viimaste kümnendite diskursus, kus seoses modernse ühiskonna muistenditraditsiooni uurimisega aktualiseerusid rõhuasetused metafoorsetele ja sümbolsetele tähendustele ning kujunes arusaam, et muistendid ja nende lühemad traditsioonilised vasted – kuulujutud – võivad sisaldada sügavat kriitikat inimkäitumise või sotsiaalsete tingimuste suhtes. Juttude interpreteerimisel on muu hulgas oluline, et neil ei saa olla ühte kindlat moraali ehk sõnumit, vaid see on osa esitusest (vt Brunvald 1983: 22; Holbek 1987: 204–205 jt). Nagu Linda Dégh ja Andrew Vázsonyi on väitnud, ei saa viited reaalsusele isegi ühes konkreetnes kogukonnas olla ühetaolised, enamasti kujunevad nad vaieldes, sest rahvajutt tekib ja areneb dialektiliselt (Dégh & Vázsonyi 1973).

Ka vorstivabriku kuulduse formeerumine Tartus on olnud dialektiline protsess. See on kujunenud argumenteerides ja arutledes tartlaste erinevate kogemuste ja hinnangute kogusummana. Seletuste otsimist küsimusele, millise tähenduse on kogukond jutule andnud, on mõjutanud Janet Langlois' suurepärase folkloristikale ja sümboliantropoloogialegi tuginev uurimus naismõrvar Belle Gunnessist. Autor tuvastab, kuidas see minevikust pärit lugu on saanud paljude individuaalsete esituste abil metafooriks, mille kaudu leiavad väljenduse Ameerika väikelinna arusaamad vägivallast, naabritest, naisküsümusest ja majandusest (vt Langlois 1978).

Vastused küsimustele, miks selline kuulujutt Tartus esile kerkis ja kuidas mõjutab huumor muistendi-kuulujutu tekkimise protsessi, tuginevad Bill Ellise, Gary Alan Fine'i, Patricia A. Turneri jt uurimustele muistendite ja kuulujuttude sotsiaalse tähendusruumi kohta.

KÜÜNED SÜLDIS REAALSUSES JA KUJUTLUSTES

Mitmete jutustajate hinnangute järgi olidki vorstivabrikuloo esilekerkimise olulised põhjused nälg ja kahtlase päritoluga toit. Toidu ja turvalisuse ehk kõige elementaarsemate vajaduste rahuldamiseks sõja ajal ja järel kulus märkimisväärne hulk inimeste energiast. Nendest kahest valdkonnast kujunes igapäevane kõneaine,

probleem ja mure. Kõike seda arvestades on mõistetav, miks just need kaks teemat personaalse emotsionaalse mälu kihistustest kõige detailsemalt esile kerkisid. Sõjajärgsetel aastatel lapse- või teismeliseas olnud inimesed mäletasid pool sajandit hiljem üksikasjadeni, mida nende peres söödi ja kuidas toidukraami hangiti. Üks oluline aktsent jutustustes oli see, kuidas pärast sõda enda ja oma perega majanduslikult hakkama saadi. Informandid rõhutasid, et toidu hankimiseks olid head kõik vahendid, tähtis oli leidlikkus, aga lubatud ka tüssamine ja vargus.

Folklorist Ülo Tedre (1928), kes oli sõjajärgsetel aastatel Tartu ülikooli üliõpilane, mäletas tollast kesist tudengimenüüd ja kogu aeg varitsevat nälga. Vorstivabriku juhtumile pakkus ta seletuseks:

Toidumure ja kontrollimata turukaubandus. Kui kadus tšeki-süsteem, kadusid ka jutud (EFA I 82, 136).

Tõsi oli ka see, et Tartu turul valitsev toiduküllus tekitas paljudes kahtlusi kauba suhtes, mida seal müüdi. Eesti traditsioonis tuntud lausungid *inimene on inimesele hunt ja eestlase parim toit on teine eestlane*, mis manitsevad ettevaatusele ja lahtimõtestatult tähendavad naabri kurjust ja salakavalust, olid sõjajärgsel ajal omandamas otsesemat, sõna-sõnalisemat tähendust. Usaldada ei saanud võimu, naabrit ega toitu, mida söödi, kui see ei olnud ise kodus valmistatud. Kuulujutus said fantastilise ja tegeliku maailma sündmused justkui ühitatud ja nii kujunenud sõjajärgse jutumaailma sümbolikeeles olid üksteist, tõsi küll, tahtmatult-teadmatult, söövad inimesed saamas hirmutavaks reaalsuseks. Tõeks oli muutumas muinasjutt enese teadmata oma pojast valmistatud hautist söövast isast.⁴ Paljud informandid rääkisid oma hirmust, et nad tõesti võisid kogemata süüa inimlihast vorsti, mäletati pidevat kartust selle ees, mida söödi. Naine Tartu lähedalt maalt jutustas:

Kas teate, ma oleks tahtnud vorsti. Sügisel ei olnud enam liha ka, no lambaliha, aga ega sealih ei olnud. Osta sai, raha ka

⁴ Viide vendade Grimmide tuntud muinasjutule *Kadakapuu* (UAT 720): kuri võõrasema tappis kasupoja ja serveeris ta isale toiduks. Poisi õde korjas venna luud ja mattis kadakapuu alla. Kadakapuule tuli lind ja laulis juhtunust (vt Uther 2004: 389).

meil oli. Vaat ei julgend, igal pool eraisikud müüsid, aga kuskilt ei julgend osta. Ega ei tea, misuke see on. Juba ta hakkas vastu, see vorst. Ei teadnud ju, millest ta tehtud oli (EFA I 82, 139–140).

Tartlastes tekitas rahutust tõenäoliselt mitte ainult kartus turul müüdavate kahtlaste lihatoodete, vorsti, lihapirukate ja süldi ees, vaid just see, et niisuguse kaubanduse muutumisel turusüsteemi osaks ei jäänud ka ostjad enam kõrvaltvaatajaks, vaid said justkui kuritööosalisteks. Kannibalism, mida oli peetud kultuurilise käitumise piiriks ja omistatud ainult inimestele väljaspool oma ringi, võis saada teadmatusest osaks ka omade seas. Niisugusel psühholoogilis-sümbolistlikul lähenemisel sellistele jutustustele on oma põhjenduslik alus. Juttude pirukamüüjad on enamasti pahad võõrad, kelle käest mingil juhul ei tohtinud midagi osta, ja rahvajuttude semantikat järgivalt tuli saladus ilmsiks lihast leitud sõrmeküüne või -kondikese järgi.

Tegelikult sai tõestuse. Kõma oli kogu aeg juba olemas. Aga seal sai tõestuse, et vaat seal ta [vorstivabrik] just on. Nii et see oli see moment. Imestada polnud seal midagi. Siis käis jutt veel, et keegi ostis kuskilt vorsti ja leidis seal ühe küüne seest. Nii, see on nüüd see. Ja siis ta [jutt] muidugi noh levis (EFA I 82, 116).

Ahah, teate, mis oli, vaat siis mina käisin Tartu kooli ja ma sõitsin koju, ikka hääletasin. [---] Ja Peetri mäe peal mina alati seal, kus kunagi oli ajalehekiosk, seal oli üks pink ja seal inimesed hääletasid. Veomasinate pääle võeti, seal sõidumasinaid ju ei olnud. Ja siis seal üks pirukamüüja, vene naine, ja tal oli sihuke suur korv, väga suur korv ja riie oli seal peal ja ikka rääkis: gorjatsije pirotski ja pirotski, tulge ja ostke pirotskit. Muidugi mina ei ostnud ühtegi, mul oli ema rääkinud, et nüüd on niisugune aeg, et pääle sõja kuskilt midagi [ei tohi osta], kannata ära, tuled koju. Aga ära sa kuski midagi väljaspool poodi osta ja mina ei ostnud. Ma võtsin toidumoona kaasa nädala [jagu]. Ja ma läksin siis koju ja rääkisin, et seal on üks pirukamüüja. Ta ütles, et jumala pärast ära osta, jumal teab, mis koeraliha, et millest tehtud, ära sa osta. Ja muidugi ma ei ostnud. Ja siis kohe, kui see asi [vorstivabrik] likvideeriti, oli see pirukamüüja sealt kadunud, ma ju ikka sõitsin edasi sealt, enam ei olnud (EFA I 82, 46).

PAUL SAKSA JUTUSTUS

Muistendi ja kuulujutu tekkimise ja käibel hoidmise üks peamisi promotoreid on nende suhe reaalsusega, millest järgmine samm on küsimus: tõde või vale? Tartu juhtumi puhul uurijate tavapärased määratlused *kõlab tõeselt, kuid ilmne vale* tõenäoliselt ei tööta-gi. Usaldamatusel turult ostetud kauba suhtes oli Tartus ka reaalsemat alust. Endine veterinaar Paul Saks (1918–2007) mäletas sõjajärgset vahejuhtumit eriti hästi, sest tal tuli isiklikult ja üsna kummalisel moel sõjajärgse kannibalismikahtlusega Tartus kokku puutuda. Ahja vallast Kärša külast pärit noormees tuli 1940. aastal Tartu Ülikooli veterinaariat õppima ja sai enne ülikooli lõpetamist (tõenäoliselt 1946. aastal) koha ülikooli loomaanatoomia instituudis.⁵

Peale sõja nälg oli linnarahval. Poest polnud midagi saada peale leiva. Leiba ikka anti kaardiga. Mina käisin kodus ja tõin säält leivakõrvast kaasa. 1948. aastal alles hakkasid kaardiga vorsti ka saama. Õppejõud sai rohkem, assistent sai jupikese. Mäletan, kui vorstipoodi läksid, minu teada neid üks ainult oligi Tartus, siis suu jäi pärani.

Turul olid süldimüüjad ja inimesed ostsid sealt. Järsku üks seda ostis, vaatas, et imelikud lülid on süldi sees, et inimese sõrmelülid. Ja siis tuligi, et üks ostja korjas need luud kokku ja viis kotikese sees miilitsasse. Ja siis üks miilitsatöötaja, see võis olla ikka eestlane või ka Venemaa eestlane. Eesti keelt rääkis. Küll oli naljakas, kui tuli see miilits kotikesega näpu otsas meie juurde. Ja siis meile toodigi uurida. Professor Vau ja mina olime siis eksperdid. Me vaatasime ja ei oskand ka kohe öelda, palusime sinna jätta. Ja siis me olime hädas. Ühelegi loomale – need skeletid olid meil olemas – nagu ei sobinud. Käisime ka Pärtelpoja juures Toomel humano-anatoomia laboris inimese luid vaatamas. Ei mäletagi, mis ta eesnimi oli, Roosamannaks kutsusid üliõpilased roosa näo pärast. Lapse skeletti seal polnud. Ju see miilits ka seal käis varem. Kasutasime kõiki raudu, aga abi ei olnud nagu kusagilt. Tuli omal jõul minna läbi “mustade maa”.⁶

⁵ Temast sai loomaanatoom, 1951. aastal loodud Eesti Põllumajanduse Akadeemia (praegu Eesti Maailikool) professor ja veterinaariateaduskonna dekaan.

⁶ Siin tähenduses: omal jõul selgusele jõuda. Väljend pärineb vanema põlvkonna hulgas populaarse Henryk Sienkiewiczzi noorsoojutustuse pealkirjast *Omal jõul läbi mustade maa* (Tallinn: Vaba Maa 1924).

Siis tuli tarkus pähe, et katsume seda sülti leida. Siis meie preparaator tõigi tüki sülti turu päält. Siis me hakkasime seda sülti laiali laotama, ja säääl olid needsamad luud. No siis me mõtlesime, et no nii palju neid inimese luud ka ei saa olla. Siis hakkasime vaatama, et kus on kõige pisemad luud ja siis leidsime muuseumist ühe pörsaskeleti ja seal keelel olid niisamasugused luud. Need pidid olema pörsaluud. Sigadel oli burruuloos ja neid toodi lahkamisele, sealt sai vaadata. Aga professor Vau, vana anatoom, eluaeg luud uurinud, ei oskand ka öelda, millega tegemist on. Sellega vähe tegemist tuleb. See on keele tagaosas, keeleлуу on ümmargune ja need keeleлуud, üks kaheksa luud on ühes keeles. Oli küll nagu lapse sõrmelülidega sarnane, aga pörsa keeleлуу on samamoodi. Keel on liikuv asi, луu on tagaosas. Öieti ta nagu anatoomia objekt ei olegi, ühelgi skeetil pole seda. Keeleлуу kuulub nagu rohkem organite juurde, ka südamel on ju луu olemas.

Nii et igal juhul see sült oli kahtlane ja praak, sest kes tapaks süldiks ära pörsaid, need pidid ikka haiged olema. Siis andsime uhke ekspertiisi, pitsat all ja allkirjad all miilitsale, siis miilits jäi rahule.

Me jalutasime ka professor Vauga seal Soola ja Turu tänavat vaatamas, et selgust saada. Pärast, kui selgus käes, see enam meid ei huvitand. Jalutasime niisama mööda. Seal olid põlenud majad ja keldrid ja vundamendid alles. Niisama nagu telekast näitas Itaalia linna,⁷ terve rida maakõrgusi müüre ja aknaauke. Aga säääl nendes keldrites elati paljudes kohtades sees. Käisime nagu kaks korda, õhtusel ajal ka, ja nägime nagu tulesid paistmas nendest keldrite aknaaukudest.

Eks nad tegid tuld ka seal ja keetsid, mis said. Nälg oli neil küll, see võis küll õige olla, et koeri, kasse sõid. Koeri, kasse peale sõja linnas ei näinud.

Seal elasid elanikud sees, suits oli välja tulema sätitud nagu kaugematest akendest. Need olid niisugused kalmõkkide või tatarlaste moodi, no venelaste moodi ei tundunud, aga mõni venelane võis ka sees olla. Need olid vanemad inimesed ikka. Niisuguste tursunud nägudega, võidunud riided, tunkepüksid, vatjovkad, mütsilodud peas, mehed-naised ühtemoodi. Kui peale vaatasid, siis neist võis küll kõike uskuda. Tegelikult olid kuskilt tulnud sõja jalgu jäänud inimesed. Nad elasid seal mõnda aega, pärast läksid kuskile ära. Vast miilits ka kimbutas neid.

⁷ Jutustaja pidas ilmselt silmas Pompeid.

Meie professor Vauga jalutasime ainult mööda, sisse ei läind. Päeval seal inimesed voorisid, nagu ekskursioon oli. Aga rahvas rääkis igal pool, see oli üle Tartu levind kuulujutt. Need tänavad olid ju olemas ja suits käis välja aknalõõridest. Eks meie kaudu tuli ka välja see asi, paljud teadsid, et meile uurida toodi. Meil võttis oma kaks kuud aega, enne kui aru saime, enne kui meile surnud põrsas toodi ja keele välja prepareerisime. Need seal varemtes olid kahtlased tüübid, kohe läks jutt lahti, et inimliha söödi. Aga et nad siin koeri ja kasse söid, seda võis küll olla. Leningradis ju söödi inimliha blokaadi ajal.

Muidu olid lihtsalt kuskilt tulnud sõja jalgu jäänud inimesed. See võis küll ollagi 47. aasta algupoole. Pärast need inimesed sealt kadusid ära (EFA I 82, 144–145).

Nagu Paul Saksa mälestustest ja KGB dokumendist nähtub, olid ka võimud sunnitud realselt asjaga tegelema. Mingit avalikku informatsiooni uuringu ja selle tulemuste kohta muidugi ei jagatud, aga et labor asjaga nii kaua tegeles, jõudis linna peal levida kõmu, et sült on viidud laboratooriumisse uurida. Paul Saksa jutustusest ilmneb ka tõsiasi, mida teised jutustajad millegipärast ei maini: varemtes elasid mujalt tulnud võõrapärase välimusega *sõja jalgu* jäänud inimesed. Anatoomi seletus Tartu vorstivabriku kuulujutu tekke põhjustest tundub olevat üsna põhjendatud ja faktidele rajanev.

Veel teinegi asjaolu Tartus soosis selle kuulujutu puhul fantastilise ja realistliku alge sulandumist. Sobiva konteksti paljudeks jutuaarendusteks pakkus tartlaste mäletamist mööda vorstivabriku koha lähedal enne sõda asunud seebivabrik Veronika.⁸ Mitmetes versioonides seostati need kaks ja pakuti, et vorstivabrik tegutses seebivabriku koha peal. Samas tajusid paljud jutustajad, et nii jutu loogi-

⁸ Seebi-, sooda- ja küünlavabrik Veronika asus Soola, Turu ja Aleksandri tänava-ga piirnevas kvartalis. Vabrik purustati sõjas, 1947. aastal olid sellel kohal varemed. Jutustajad mäletasid seebivabrikut ka Freiderkingide (Frederkingide) seebivabri-kuna. Siin on inimeste mälu neid petnud – Aleksandri tänavas asusid nii seebivabrik Veronika kui ka A. Freiderkingi seebivabrik. Kuid segadusi nende kahe seebivabriku-ga tuleb ette mujalgi. Autoril on kasutada erakogust pärinev Veronika seebivabriku 1933. aasta reklaamleht, kus on aadressiks märgitud Aleksandri 16. ERMi fotokogu fotol 1078:7 on pildistatud tõenäoliselt sama vabriku varemed ja pildi allkirjaks juur-de märgitud: Freiderkingi seebivabrik Aleksandri tänavas. Viimase all mõeldud Fre-derkingi vabrik asus aga tegelikult tänava lõpus Aleksandri 44 või 46.

ka kui ka seebikeetmise tehniliste üksikasjade tõttu oli inimrasvast seebi keetmise motiiv kuulujutuga üsna nõrgalt seonduv. Nagu üks kriitilisema suhtumisega jutustaja ütles, et kuidas siis nii, parem käsi ei tea, mis vasak teeb: räägiti, et viiakse vorstivabrikusse, aga samas keedetakse ka seebiks. Niisuguse jutuarenduse mehhanismi avab jutustajapoolsete erinevate lähenemisenurkade ühitamine. Jutustaja ise tegi seda tunnetuslikult esituse käigus. Et seebikeetmise motiiv kuulus nn muistendilise käsitlusviisi juurde, esitati see pikemalt mõtlemata, järgnev ajalooline lähenemisenurk aga sidus süžee ja andis jutule loogika, mida lõplikult kinnitas isiklikult varemets kogetu.

Jutustaja: Ma kuulsin jutte siis tol korral niiviisi, et Tähe tänavast kadus inimesi ja just sealt [---] teate, need varemmed. Ja seepi, et seepi oli vot turu peal müüdnud, aga kes seda teadis nüüd, kas see oli inimese lihast seep või kelle lihast see seep oli.

Eda Kalmre: Seepi ei tehta üldse lihast, see tehakse rasvast...

Jutustaja: Sel korral oli väga raske olukord – miilitsamunder selga, sõjaväemunder selga, läksid ikka kulaku tallu: tavai, lehm siia! Koksati maha, viidi minema, mitte üks mokakobin, jah, ja löödi võib-olla vorstilihaga, lehmalihaga segamini. Jah, see võis olla, see võis olla. Aga niipalju, et ikka, niipalju ma ütlen, et küüne ja vuntsid ma sain sealt, aga need ma andsin ära nendele (EFA I 82, 34).

Tartu vorstivabriku-saagasse inimrasvast seebi motiivi liitumine oli mitmes mõttes varasemat traditsiooni⁹ järgiv, mida sõja järel toetasid väga realistlikud põhjused, nagu üldine seebipuudus poes *versus* seebiküllus turulettidel ja sellest tulenevad kahtlused seal müüdava seebi tooraine päritolu suhtes.

⁹ Teise maailmasõja järel Eestis räägitud versioonides meelitati inimesi nii vorsti- kui ka seebivabrikusse (püütakse priskeid inimesi, tehakse seepi). 19. sajandilgi oli tuntud keskaegsest meditsiinitarkusest pärit arusaam inimrasva (*adeps hominis*) ravivast toimest. Seda arvati aitavat luuvalu, põletushaavade, sügeliste jm vastu. Keskaegne suures osas maagiapõhine meditsiin tugines omakorda paljudele rahvauskumustele, mille järgi inimrasvaga võitud keha oli raske haavata või inimrasvast valmistatud küünaldel oli maagiline toime. Muu hulgas arvati inimrasvast küünlal olevat ka uinutav toime (Simonsuuri 1958: 85, vt ka Eisen 1934: 18–20). Eesti 20. sajandi traditsioonis oli surnukeha maagiline toime veel üsna üldiselt tuntud, üldlevinud oli surnu luu, käe või surnu pesemise seebiga naha- ja luuvigade arstimine.

Kannibalismiteema üleskerkimine sõja järel viitab kahtlemata kõrgendatud ohutunde olemasolule, aga ka surma lähedusele ja inimeste hirmule surma ees. Hirm mingit jätkust sisse süüa oli arvatavasti sellise ängistava olukorra üks leebeimaid avaldusi.

Näiteks üsna samal ajal, kui Tartu kuulujutt hoogu kogus, sai Teise maailmasõja järgses toidupuuduses tuntuks tänapäeval linnamuistendi klassikaks saanud lugu *Eksikombel ärasöödud sugulane* ehk *Onu supipulbriks*. Lugu räägib sellest, kuidas välismaal surnud sugulase tuhk saadetakse kodumaale ja sugulased tarvitavad seda toiduks, pidades seda kohviks, supi- või küpsetuspulbriks. Felix Oinas on kirjeldanud samalaadsete kannibalistlike juttude levimist pärast sõda Saksamaa põgenikelaagrites (Oinas 1984: 204–209).¹⁰

KUULUJUTT VORSTIVABRIKUST – NÕUKOGUDE (MAJANDUS)SÜSTEEMI KRIITIKA

Tartu turg on keskne koht kõigis jutustustes. Sõjajärgsel ajal oli turg tartlastele nii hädavajalikuks ostu-müügikohaks kui ka emotsionaalse ja sotsiaalse suhtlemise paigaks. Maarahvast sundis turul kaupleva taludele peale pandud ülisuur põllumajandusmaks ja ka kõige lihtsamate tööstuskaupade puudus. Linnaelanik täiendas siin oma kesist toidulauda, vahetades osa normileiba ja mõne riidetüki või eseme muude toiduainete vastu. Nii kohtusid turul linnaelanik ja maainimene, Venemaalt tulnud kotipoiss (vargapoiss) ja punase võimu esindaja. Tartu turul sooritati ka suurem osa miilitsa poolt Tartu linnas registreeritud kuritegudest. Turul otsiti ka tööd ja kuulati uudiseid.

[Miks isa turul oli?]

Võib-olla ta otsis ka tööotsa seal. Seal ikka inimesed olid koos ja seal oli kuulda üht-teist. Meistrimehed pakkusid seal oma teenuseid. Kuulutusi ju lehes ei olnud. Süsteem oli ju segamini löödud, aga turul oli rahvast koos ja seal said, mis kellelgi vaja.

¹⁰ Eesti konteksti kohandusid need lood 1950. aastatel, kui sugulased hakkasid läänest kodumaale pakke saatma (vt Kalmre 1996: 139–140). Christina Goldberg märgib, et pärast Teist maailmasõda ringles linnamuistend tahtmatult, eelkõige ignorantuse või arusaamatuse tõttu sugulase liha söömisest (vt Goldberg 2005: 231).

[Turg oli siis süsteem äraelamiseks?]

Jah, vanad tegijad olid seal kohal, tururahvas tundis üksteist (EFA I 82, 129).

Turul käidi uudiseid hankimas, värskemad uudised liikusid ikka turul, kus oli palju eri taustaga rahvast koos ja oldi (ikkagi) suhteliselt anonüümsed. Mõnes mõttes oli külluslik turg justkui jäänuk *vanast heast eesti ajast*. Jutustustes kirjeldati sõjajärgset väga elavat ja rikkalikku Tartu turgu. Kuigi poest eriti midagi peale leiva saada ei olnud, võis turult osta ja ka vahetada kõike: leiba, saia, liha, vorsti, maiustusi, piima ja piimasaadusi.

Turul tulid kontsentreeritult esile ka inimese kaitsetus kuritegevuse ees ning uue korra väärad õigusnormid, kus vargus ja tüssamine olid au sees ja äraelamiseks vajalikud.

Sest tihti oli nõnda, et kui neid vene pätte seal [turul] tabati, siis nad poole tunni pärast olid tagasi turu pääl. Turu päält viidi ära, et rahvas näeb, et miilits töötab, ja poole tunni pärast olid sealsamas tagasi. Miilits võttis veel ise varastatud asjadelt matti (EFA I 82, 131).

Turul mitte ainult ei varastatud, vaid müüdi endal *hinge sees hoidmiseks* ka varastatud kraami. Seda pettust panid inimesi tegema näiteks oma talust loobuma sundivad rängad maksud, mis pidid kolhoosiminekut kiirendama. Meesjutustaja, kes müüs selle maksu tasumiseks Tartu turul metsast varastatud küttepuid, süüdis oma teguviisis nõukogude võimu. Talle tundus andestamatu, et võim sundis ebamoraalselt käituma ega jätnud muid valikuid. Mitmed mõnsid, et niisugune võimu poolt pealesunnitud käitumine oli *e e s t l a s t e l e* vastuvõetamatu, aga samal ajal ka möödapääsmatu.¹¹ Sellele arvamusele lisandus tavaliselt ideoloogiline, kogukonda määratlev aspekt: *n e m a d* sundisid *m e i d* seda tegema.

¹¹ Samasugune olukord tekkis 1946. ja 1947. aasta näljahäda ajal Venemaal, kus neil aastatel kujunes üldine arvamus: “Me peame varastama selleks, et ellu jääda.” Selle taga oli mõneti rohkem pahameelt ja teiste valikute puudumise tajumist kui reaalselt kavatsust. Nälg kihutas inimesi siiski ka varastama. Sel ajal Nõukogude Venemaal toime pandud rohked “naiste kuriteod” tähendasid sisuliselt leiva või mõne muu toiduaine vargust (vt Zubkova 1998: 49).

Kuidagi ei jõudnud seda raha välja korjata, mis tulumaksu tuli maksta, ja siis ma olin sunnitud vargile hakkama. Varastamine – see on ju see kõige hirmsam amet (EFA I 82, 156).

Oli ju niisugune ütelus, et kas peab sirutama käe riigi vara järele. Vastus oli, et peab, sest kui sa kätt ei siruta, siis sirutad varsti jalad. See oli loomulik asi, see [varastamine] muutus loomulikuks asjaks eestlastele (EFA I 82, 132).

Retrospektiivselt Tartu juhtumile vaadates oli turg põhjuslik mitmes mõttes. Tänu turule tekkis midagi massipsühhoosisarnast: jutt saavutas laialdased mõõtmed. Tartu vorstivabriku lugu algas turult ja levis sadade turulkäijate kaudu. Turg oli pärast sõda möödapääsmatu koht nii toidu- kui ka tarbekaupade ostmiseks, sest valitses üldine kaubadefitsiit. Seda juhtumit ongi ilmselt kergem mõista turu kontekstis, sest kogu selle kuulujutu tekkimine ja laialipaiskumine meenutab väga Alain Corbini *Kannibalide külas* kirjeldatud kollektiivse psühhoosi ilminguid, kus laadalt alanud kuulujutud põhjustasid rahvahulga stiihilise vägivaldse käitumise. Tartu turul oli suur mõjusfäär tollasele elule. Turule olid omased suhete pinnapealsus ja inimeste suhteline anonüümsus, samas oli just niisuguses kohas kergesti saavutatav tunnete ühtsus ja poliitiline üksmeel (Corbin 2000).

Teisalt oli turg ka lava, kus toimus osa jutu tegevusest. Kollektiivsetes kujutlustes pakutud majandamissüsteemi kohaselt sai vorstivabrik siit oma tooraine ja siin ka turustati selle toodangut. Turult ja selle lähikonnast meelitati priskemaid inimesi varemetesse, kus toimus tapatöö ja töötlemine ning turul müüdi inimlihast tehtud vorsti ja pirukaid. Rahvausundi semantikast – midagi liiga ilusat ja head oli sel ajal ebareaalne või kurjast – mõjutatud ja turuga seotud oli ka järgmine jutuarendus, mille kohaselt keegi müüs pidevalt turul *lopsakaid ja väga tugevaid kapsataimi*. Jutustaja arvates ei saanud need mujalt pärit olla, kui sealtsamast varemete vahelt, kus neid inimverega väetati.

Minu meelest seal üldse ei olnud aeda vahel, nagu ma mäletan. Ja seal olid mingid klaashooned olid. Ja siis räägiti, et selle verega kasteti kapsataimi ja turu peal müüdi, alati olid sellel mehel väga lopsakad ja väga tugevad taimed. Nii et see veri kasutati seal, ma ei [tea], mis taimi seal veel kasvatati (EFA I 82, 48).

Ilmselt oli Tartu turul käimine maalt või kaugemalt linnaosast jalgsi kohale tulnule juba ise midagi erakordset ning selles inimmelus lapsena või noorukina saadud muljed aitasid kogu lugu meeles hoida. Teisalt oli turu külluslikkus see, mis võis üldises toiduainete ja tööstuskaupade puuduses tekitada üsna vastakaid tundeid just kauba päritolu suhtes. Linnas, kus oli raskusi toidu ja küttega, tundusid lilledki olevat osa kurjast ümbrusest. Üks huvitav jutu individuaalarendus on sündinud just sellelt pinnalt. Meesinformant, kes pärast artikli ilmumist Tartu Postimehes siinkirjutaja Eesti Rahvaluule Arhiivist üles otsis ja ennast intervjuerida lubas, arvas, et vorstivabrikusse meelitati ajalehes avaldatud lillemüügikuulutusega. Tema õde oli pidanud sinna lilli ostma minema, aga juhuse tahtel ei saanud minna, mõne päeva pärast leviski kuuldus, *et seal kirvega visati ühte Luunja valla piimatoojat* (EFA I 82, 91).

Tartu juttudes esile tulev ahel – tooraine, vorstivabrik, vorst, turg, tarbija – kujutas endast justkui kogu Nõukogude ühiskonna ja eriti sõjajärgse Nõukogude majandussüsteemi paroodilist vormi, kus kõik oli justkui päris, aga kaugeltki mitte see, mis loomulik, sest normaalses ühiskonnas ei saa inimliha olla loomse tooraine surrogaat. See paneb Nõukogude algusaja kõmulise muistendi tähendusruumi määratledes küsima, kas selle jutu puhul piirdub kogukonna poolt jutule antud tõlgendus ainult sõjajärgsele Nõukogude režiimi kehtestamisele iseloomuliku hirmu ja vägivalla ning kõlbmatu toidu (inimsöömise) kartusega. Vahest ei, sest kohalkäinute ja kuulujutu kaasaegsete jutte analüüsid võib teha veel ühe tähelepaneku. Ilmselt andis see kuulujutt kogukonna liikmetele võimaluse avaldada usaldamatust kogu Nõukogude (majandus)süsteemi suhtes. Selles äraspidises süsteemis pörkusid inimeste vajadused ja võimu lubadused ning reaalsuses pakutud kesised võimalused. Silmakirjaliku klantsfassaadi taga tolereeriti kuritegevust ja varikaubandust. Lõppkokkuvõttes kõlas neis juttudes ebanormaalse ja ebamoraalse ühiskonna kirjeldus. Rahvajutuks vormunud fantastilise maailma kaudu projitseerus inimeste väärtushinnangute ja eetiliste tõekspidamiste pinnal sündinud stress. Tegelikult andis see kuuldus võimaluse vahendada inimkultuuri ja -eksistentsiga seotud väga olulisi toidu ja selle tarbimise teemasid ning välja öelda arvamus sõjajärgse nõukoguliku majandamise kohta.

KUULUJUTT VORSTIVABRIKUST – AGRESSIOON JA KONTROLLIVÕIMALUS

Ühest küljest võib niisugust traditsiooni pidada puuduseaja usaldamatuseks toidu suhtes ning ei ole midagi iseäralikku selliste jutude esilekerkimises sõdade ajal ja järel, kus segunevad toiduga seotud reaalsed ja fiktsioonilised kujutelmad ja hirmud.

Hobuselihast vorst, millest kujunes tol ajal reaalsus, oli eestlaste kultuuriliste toitumisharjumuste seisukohalt sama vastuvõetamatu ja eemaletõukav. Nende juttude tekkimise psühholoogilist fooni võib pidada analoogseks tänapäeva kommertsliku folklooriga, mille näiteid leiab eriti toiduainetega seotud muistendite ja kuulujuttude hulgast. Sellised kuuldused muutusid aktuaalseteks toiduainetööstuse arenedes, kui inimene enam ei kontrollinud, mida toodeti. Jälgides erinevate toodete ja ettevõtete kohta tekkinud kuulujutte tänapäeva turumajanduslikus maailmas, märgivad Fredrick Koenig (1985) ja Gary Alan Fine (1992), et muutused tähendavad paratamatult kogukonna liikmete ärevust ja ka hirmu, sest koos sotsiaalsete muutustega teisevad ka tavalised tegutsemismudelid ning pole kindlust muutuste avalikes ja varjatud külgedes. Paljud tänapäeva muistendid räägivad põhimõtteliselt samadest muredest, mis tekivad, kui inimene kaotab kontrolli mastoodanguna pakutud toiduainete üle. Jutuskeem ahne äri-*versus* usaldusväärne koduperenaine on Eestiski ilmselt sama vana kui esimesed kõrtsid.¹²

Teisalt seostub kannibalismiga agressioon, s.o metsik vägivaldne käitumine kellegi suhtes. Selle agressiooni sublimeerunud vormiks võib pidada ka nn toiduagressiooni. Näiteks sellist, kus tänapäeva üldtuntud nn kulinaarsetes muistendites-kuulujuttudes pakutakse hiinlaste, korealaste ja vietnamlaste eksootilistes söögikohtades heausklikele tarbijatele toiduks nen-

¹² Jacqueline Simpson, viidates Charles Dickens'i *Pickwick-klubile*, näitas, et niisugune "kaubanduslik" folkloor oli tuntud juba eelviktoriaanlikul Inglismaal, kus Ch. Dickens Sam Welleri suu läbi sõnastas "fakti", et inimliha segatakse vorstisegu hulka ja pirukamüüja kasutab pirukatäidisest vasikaliha asemel kassiliha (vt Fine 1996: 319).

de pereliikme staatuses olevaid armsaid koduloomi – kasse ja koeri. Niisugused lood väljendavad kogukonna suhtumist võõrasse kultuuri, aga ka seda, et pahatahtlikud ja metslastest võõrad võivad omandada võimu ning oma metsiku käitumise kõigile peale suruda. Ehk teisisõnu: sa oled see, mida sa sööd, olgu siis tahtlikult või tahtmatult.

Sõjajärgsetel totalitaarse võimu kehtestamise aastatel võib rikkalikul toidu ning igapäevaelu ja olmega seotud traditsioonil, see- ga ka kuulujuttudel olla veel üks seletus. See on seotud kuulujut- tude psühholoogiast tuntud frustratsiooni-agressiooni hüpoteesi- ga. Ängistuse tingimustes, kus asjad ei lähe nii nagu peaksid, ot- sitakse tekkinud olukorrale nii seletusi kui ka süüdlast. On tähel- datud, et niisuguses olukorras pöördub agressioon nõrgemate märklaudade poole (vt ka Koenig 1985: 31–32). Afroameeriklaste traditsiooni uurimisel on Patricia A. Turner teinud mitmeid ana- loogseid tähelepanekuid. Nimelt saavutasid toiduga seotud kuu- lujutud mustade kogukonnas ilmse edumaa rassilise genotsiidi akt- septiga kuulduste ees. Kõlbmatu või mürgitatud toit või näiteks seksuaalne ärakasutamine on konkreetsemad hirmud. Teisisõnu, avalikku huvi tekitavad ja traditsiooni genereerivad pigem spet- siifilised füüsiliste tagajärgedega kuuldused kui (kahtlased) eba- määrased kuulujutud. Nii võis olla ka sõjajärgses Tartus. Lahen- damata suuri probleeme, saamata selgust näiteks selles, kas vii- mased vallutajad jäävadki võimule ning sõjaeelset Eesti omariik- lust ei õnnestugi taastada ning jätkuvad vägivald ja terror, pöörd- dus inimeste huvi pärast sõda rohkem igapäevaelu asjade, toidu ja olmega seotud probleemide ja pahanduste lahendamisele ning fantaasiarikkad kuulujutud andsid neile mingigi kontrolli oma elu ja saatuse üle (vt ka Turner 1993: 142).

Rahva kujutlusi inspireerisid vorst kui tollal väga ihaldusväär- ne ja samas segasest koostisest tulenevalt kahtlast päritolu toit ning sõjajärgsed varemed kui ohtlik ja kõhedusttekitav paik. Need olid asjad, millel oli pärast sõda tugev negatiivse sümboli potentsiaal ning sellepärast on mõistetav, et sellised fantaasiad leidsid väl- jundi rahvajutus. Edasisi (negatiivseid) assotsiatsioone ja tradit- sioonis juurdumist võis süvendada ka keelelisel kokkukõlal, alli- teratsioonil põhinev nimetus – vorstivabrik. P. Turneri väite koha-

selt suudavad nimed ja kaupade nimetused stimuleerida tugevaid (ka negatiivseid) assotsiatsioone, mis leiavad väljundi kuulujuttudes (Turner 1993: 172).

MUISTEND JA HUUMOR

Paul Saks lõpetas oma jutustuse sõjajärgsest ajast ja justkui poetas selle tõsise teema lõpetuseks resümeevalt veel ühe naljaka juhtumi oma elust.

Räis oli üks loomaarst siin, kes koeri ja kasse magama pani. Pirukaputka oli ka alles hiljuti siin lähedal. Me käisime seal ikka pirukaid söömas. Seal siis naersid, et sööge, sööge, te ei tea ju, kus Räis need koerad-kassid paneb. See oli niisugune lõõpimise jutt (EFA I 82, 146).

Niisuguse tõigaga oma mälestusi lõpetades andis jutustaja kogu eelnevale jutule hoopis teise, muhedama suuna ja varjundi. See hoopis teisest vallast jutt pani siinkirjutaja vorstivabrikupärimust selle kandjate vaatepunktist ka veidi teisiti nägema. Mälestuste järgi ilmnes, et uskumusliku suhtumise kõrval oli kogukonnas oluline ka teine, humoorikam vaatenurk. Pärast sõda turu ja kauplemisega seotud mees, kes koos isaga iga päev turul oli, andis olukorrale näiteks sellise tõlgenduse.

Jah, pirukaid müüdi ja pirukamutte oli kolm-neli tükki. Igaühel olid oma pirukad ja neid pirukaid pakuti siis kõigile müüjatele, kes seal turu peal tahtsid sooja pirukat, ja pärast tuligi jutt, et nüüd on ühel inimeseliha ja teisel ei ole, ja need jutud käisid nagu turunaistel kunagi, võib-olla lihtsalt reklaami mõttes, et teist alla teha. Neid pirukaid ma sõin ja kõik sõivad, ei olnud häda mitte midagi (EFA I 82, 99).

Vastiku toidu teemalistes muistendites tuleb tavaliselt ette tahtmatu kannibalism, kus süüdlasteks on kogukonnale võõrad või ka kauged rahvad. Inimpäritolu toit: inimlihast vorst või pirukad või tuhasta supipulber on tavapärasest loomsest toidust eristamatud. Sellise toidu söömist võib "jutus serveerida" nii naljaka kui ka traagilise sündmusena. On täheldatud, et niisugusele toiduteemalisele traditsioonile ongi üldjuhul omane polüfunktsionaalsus, mis aval-

dub samaaegselt esinevate teemalt kattuvate folkloorivormide võrgustikus. Kõik sõltub sellest, kuidas jutustaja ja auditoorium igal konkreetsel juhul sündmust klassifitseerivad ja missugust informatsiooni see nende jaoks parasjagu sisaldab. Olenevalt jutustaja ja auditooriumi suunitlusest võib traagilisest süžeest saada nn haige nali ehk söögiisujutt, kus “tõsise muistendi” kesta ümber on põimitud näiteks naljakas ja ootamatu puänt. Eeldatavasti algab muistend sellest punktist, kus on olemas väike kraad reaalselt uskumist jutu tõepärasse.¹³

Huumor on sellise muistendiprotsessi integreeritud osa, mis ei takista, vaid hoopis aitab tugevdada usku jutu tõepärasse. Tartu juhtumi puhul oli ja on ilmselt ruumi kõigile tõlgendustele ning nendel jutustajatel, kes juhtumi tõepärasse väga kahtlevalt suhtusid, oligi esikohal nn söögiisujuttude huumor. Bill Ellis jt on traditsiooni niisugust kahetist olekut kirjeldades eristanud muistendit ja antimuistendit. Viimase ülesanne on tekitada pinget kuulajate hulgas, et siis jutt humoorika pöördega lõpetada. Sellised jutud on eriti populaarsed kooliõpilaste hulgas, kes armastavad oma jutuvestmisõhtutel mängida päriselu hirmudega (vt Ellis 2004: 124–126).¹⁴

Tartu juhtum vajus unustusse ning sõjajärgsest täiskasvanute reaalsest ohust ja murest ei teadnud midagi need lapsed, kes armastasid sellessamas Tartus 1960.–1970. aastate pimedatel õhtutundidel rääkida kusagil lapse sõrme või sõrmeküüne järgi avastatud vorstivabrikust.

KIRJANDUS

Brednich, Rolf Wilhelm 1991. *Die Maus im Jumbo-Jet: Neue sagenhafte Geschichten von heute*. Beck'sche Reihe 435. München: Verlag C. H. Beck.

Brunvand, Jan Harold 1983. *The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends and Their Meanings*. London: Pan Books.

¹³ Sellise traditsiooni koherentsust on rõhutanud Christie Davies (1990: 49–68).

¹⁴ Mare Kõiva on samalaadset kooliõpilaste traditsiooni nimetanud õudusjuttudeks ja pseudoõudusjuttudeks (vt Kõiva 1996: 174–177).

- Corbin, Alain 2000. *Kannibalide küla: Hirm ja raev 19. sajandi Prantsusmaal*. Ajalugu. Sotsiaalteadused. Tallinn: Varrak.
- Dégh, Linda & Vazsonyi, Andrew 1973. *The Dialectics of the Legend*. Folklore Preprint Series 1: 6. Bloomington: Indiana University, Folklore Publications Group.
- Davies, Christie 1990. 'Nasty' Legends, 'Sick' Humor and Ethnic Jokes about Stupidity. Bennett, Gillian & Smith, Paul (toim). *A Nest of Vipers*. Perspectives on Contemporary Legend 5. Sheffield: Sheffield Academic for the Centre for the International Society for Contemporary Legend Research & Centre for English Cultural Tradition and Language, lk 49–68.
- Eisen, Matthias Johann 1934. Inimesenahast pastlad ja inimeserasvast küünlad. *Eesti Kirjandus* 1, lk 16–24.
- Ellis, Bill 2004. Legend/Antilegend: Humor as an Integraal Part of the Contemporary Legend Process. Fine, Gary Alan & Campion-Vincent, Veironique & Heath, Chip (toim). *Rumor Mills: The Social Impact of Rumor and Legend*. Social Problems and Social Issues. New York: Aldine de Gruyter, lk 123–140.
- Fine, Gary Alan 1992. *Manufacturing Tales: Sex and Money in Contemporary Legends*. Publications of the American Folklore Society: New Series. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Fine, Gary Alan 1996. The Third Force in American Folklore: Folk Narrative and Social Structures. Bennett, Gillian & Smith, Paul (toim). *Contemporary Legend: A Reader*. Garland Reference Library of the Humanities 1718: New Perspectives in Folklore 4. New York & London: Garland Publishing Inc., lk 311–324.
- Goldberg, Christine 2005. Cannibalism. Garry, Jane & El-Shamy, Hasan (toim). *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*. Armonk & New York & London: M. E. Sharpe, lk 227–231.
- Hainsalu, Lehte 2001. *Kellakuuljad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of Fairy Tales: Danish Folklore in a European Perspective*. Folklore Fellows' Communications 239. Helsinki: Suomalainen tiedekatemia.
- Kalmre, Eda 1996. Vorstivabrikust kassitoiduni. Kõiva, Mare (toim). *Mängult-päriselt*. Tänapäeva folkloorist 2. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 136–155 (vt ka <http://haldjas.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/mjap/eda.html> – 20. juuni 2007).
- Kalmre, Eda 2005. Tartu sõjajärgsetel aastatel: 1947. aasta EK(b)P Tartu Linna-komitee dokumendid (meele)olude ja jutuainese vahendajatena. Hiiemäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Aega otsimas*. Pro Folkloristica 12. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 48–49.
- Koening, Fredrick 1985. *Rumor in the Marketplace: The Social Psychology of Commercial Hearsay*. Dover & London: Auburn House Publishing Company.
- Kõiva, Mare 1996. Siis astu aknalauale. Kõiva, Mare (toim). *Mängult-päriselt*. Tänapäeva folkloorist 2. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 166–188 (vt ka <http://haldjas.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/mjap/mare.html> – 20. juuli 2007).

- Kõiva, Mare 2005. Fear, Honour and Shame: Horror fictions of the 1950s and 1960s. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 29, lk 123–152 (vt ka <http://www.folklore.ee/folklore/vol29/fear.pdf> – 20. juuli 2007).
- Langlois, Janet L. 1978. Belle Gunness, The Lady Bluebeard: Community Legend as Methaphor. *Journal of the Folklore Institute* 15, lk 147–160.
- Luik, Viivi 1985. *Seitsmes rahukevad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lõhmus, Alo 2001a. Küüned pirukas ja sõrmus süldis – linnafolkloorile meeldib inimliha. *Tartu Postimees*, 13. november (vt ka <http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&id=38753&number=352> – 20. juuli 2007).
- Lõhmus, Alo 2001b. Legend: Tartu inimsööjate saladus elab rahvajuttudes. *Tartu Postimees*, 13. november (vt ka <http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&id=38754&number=352&rubriik=31> – 20. juuli 2007).
- Lõhmus, Alo 2001c. Inimvorstivabriku legend kui poliitiline õudusjutt. *Tartu Postimees*, 21. detsember (vt ka <http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&id=42834&number=385&rubriik=31> – 20. juuli 2007).
- Roos, Jaan 2000. *Läbi punase öö II: 1947. aasta päevik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Roos, Jaan 2004. *Läbi punase öö IV: 1951. ja 1952. aasta päevik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Simonsuuri, Lauri 1958. Kuuma huone (AaTh 956). *Virittäjä: Kotikielen Seuran aikakauslehti* 63, lk 84–86.
- Zubkova, Elena 1998. *Russia after the War: Hopes, Illusions, and Disappointments 1945–1957*. The New Russian History. Armonk (New York): M. E. Sharpe.
- Tammer, Enno (koost) 2004. *Nõukogude aeg ja inimene: Meie mälestused*. Tallinn: Tänapäev & Postimees.
- Turner, Patricia A. 1993. *I Heard it through the Grapevine. Rumor in African-American Culture*. Berkeley et al.: University of California Press.
- Uther, Hans-Jörg 2004. The Types on International Folktales 1: *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*. Folklore Fellows' Communications. 284. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Vahtrre, Lauri 2002. *Elu-olu viimasel vene ajal: Riietus ja mööbel, toit ja tarberüstad, sõiduvahendid, eluase ja muu*. Tallinn: Kirjastuskeskus.

Summary

ON THE MULTIFACETED SEMANTIC SPACE OF POST-WAR RUMOUR

This narrative study centers on the multifaceted treatment of a rumour that was popular in Tartu and its vicinity after World War II. According to the rumour, there used to be a mechanized human sausage mill, *vorstivabrik*, in the ruins near the Tartu market, and people were being lured there from the street and the marketplace. The rumours that spread in those days claimed the crimes had become public when a dairy woman, lured into the ruins from the marketplace, managed to escape.

Hundreds of people visited the site of the alleged sausage mill in the ruins near the Tartu market, and recollections of the event and of the post-war period in Tartu still linger in the memories of the older generation. Thus, the current study is based on oral interviews with many residents of Tartu. The story of the sausage mill is one of the characteristic narratives encompassing the beliefs, prejudices, values, and stereotypes of the post-war era with a distinctively influential and diverse semantic potential. The following historically and socially contextualized study is based on the hypothesis that stories relating to a period of political and social changes are characterized by a significant mixture of reality and mythological fantasy, of historical truth and personal memory. This is expressed in the community members' judgments on immediate history and violence, their perception of "own" and "other".

With the storytellers' motivation and performance in mind, we follow the legends and rumours connected with food and nutrition. Arising from people's values and ethical standards, the stress that inevitably accompanied the transition to the Soviet economic system was projected into a fantastic world that took the shape of a folk tale.

From the performance point of view, the ratio between belief tale elements and humour is of interest. The angle that blends a belief story with humour provides the prerequisites for variations in the meaning of stories and points to the transformation of this whole socially critical tradition into milder variations. In other words, the spread of the belief tradition regarding the human bodies, nourish-

ment, procreation, and deaths of sausage mill operators, bloodletters and the like, has been influenced by the dual potential of these stories, i.e. the reality threatening the human existence that kept them active as belief stories on the one hand, and the humorous ambivalence of such situations on the other. Humour is an integrated part of such a legend-making process – instead of impeding it, it eventually helps strengthen the faith in the story's truthfulness.